

-: રૂપરેખા :-

15.0 ઉદ્દેશ

15.1 પ્રસ્તાવના

15.2 વ્યાપારી બેંકો

15.2.1 વ્યાપારી બેંકનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

15.2.2 વ્યાપારી બેંકનો ઉદ્ભવ

15.2.3 વ્યાપારી બેંકોનાં કાર્યો

15.2.4 વેપારી બેંકોનું મહત્ત્વ અને મર્યાદાઓ

15.3 બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ

15.3.1 બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાના હેતુઓ અને કાર્યક્ષેત્ર

15.3.2 વેપારી બેંકો અને બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ વચ્ચેનો તફાવત

15.4 વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ

15.4.1 વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓનો પરિચય

15.4.2 વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓનાં લક્ષણો અને મહત્ત્વ

15.5 સારાંશ

15.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

15.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- સંદર્ભ વાચન

15.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે –

- વેપારી બેંકનો અર્થ અને કાર્યો સમજી શકશો
- ભારતમાં વેપારી બેંકોનાં કાર્યોનું વિશ્લેષણ કરી શકશો.
- સહકારી બેંકિંગની કામગીરી નોંધી શકશો.
- બિનબેંકિંગ અને વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ સમજાવી શકશો.
- બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થા અને વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાનાં કાર્યોનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો.
- વ્યાપારી બેંક, વિશિષ્ટ બેંક અને બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવી શકશો.

15.1 પ્રસ્તાવના :

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આપણા રોજબરોજના જીવનમાં તેમજ એક આર્થિક સંસ્થા તરીકે સમગ્ર અર્થતંત્રમાં બેંકો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. નાણાંકીય અને વિનિમયની પદ્ધતિ, સાધનો અને પ્રમાણમાં ફેરફાર આવવા સાથે બેંકોની કામગીરી નથી બદલાઈ પણ તેની કાર્યપદ્ધતિ જરૂર બદલાઈ છે એમ કહી શકાય. બેંકો નાણાંકીય સંસાધનોને ગતિશીલ કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. આમ, તે અર્થતંત્રમાં નાની બચતોને ગતિશીલ કરીને પણ બૃહદ્ એટલે કે સમગ્રલક્ષી અસરો ઊભી કરે છે. આ એકમમાં આપણે વેપારી બેંકો, બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ તથા વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓનો પરિચય મેળવવાનાં છીએ.

15.2 વ્યાપારી બેંકો :

15.2.1 વ્યાપારી બેંકનો અર્થ અને વ્યાખ્યા :

બેંક શબ્દની આગળ ‘વેપારી’ શબ્દ રહેલો છે. કારણ કે આ પ્રકારની બેંકો નાણાંનો વેપાર કરે છે ! એટલે કે જ્યારે કોઈ બેંક સામાન્ય પ્રજાનાં નાણાં વ્યાજે ઉધાર લઈને તે જ નાણાં અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થાને વ્યાજથી ઉધાર આપે છે ત્યારે તે બેંક વ્યાપારી બેંક કહેવાય છે. એટલા માટે જ કહેવાય છે કે બેંકો પાતળી હવામાંથી નાણાંનું સર્જન નથી કરતી પરંતુ બેંકો થાપણને પરત કરવાનાં વચન સાથે ગતિશીલ કરે છે. વ્યાપારી બેંકનો અર્થ સમજવા માટે જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

1. બ્રિટીશ અર્થશાસ્ત્રી, પત્રકાર અને શિક્ષણશાસ્ત્રી કોઉથરના શબ્દોમાં, “બેંક એક એવી સંસ્થા છે કે જે વ્યાજ આપીને થાપણો સ્વીકારવાનું અને વ્યાજે નાણાં ધીરવાનું કાર્ય કરતી હોય છે.”
2. કેન્ટ : “બેંક એક એવી સંસ્થા છે કે જેનું મુખ્ય કાર્ય સામાન્ય પ્રજાનાં કામચલાઉ / ટૂંકા ગાળા માટે પડેલાં નાણાંને એકઠાં કરીને અન્ય લોકોને ખર્ચ કરવા માટે આપીને આગળ વધારવાનું છે.”
3. સેયર્સની વ્યાખ્યા વધારે વિસ્તૃત છે તે અનુસાર “સામાન્ય રીતે બેંકિંગ વ્યવસાય રોકડને થાપણમાં અને થાપણોને રોકડમાં પરિવર્તિત કરવાનો છે. બેંકો થાપણોને એક વ્યક્તિ કે સંસ્થાથી બીજી વ્યક્તિ કે સંસ્થાને તબદીલ કરે છે. બેંકો થાપણને તે પરત કરવાનાં વચન સાથે ગતિશીલ કરે છે.

ઉપરની વ્યાખ્યાઓને આધારે વ્યાપારી બેંક એટલે શું તે સ્પષ્ટ કરતા નીચેના મુદ્દાઓ તારવી શકાય :

- જે સંસ્થા થાપણો સ્વીકારવાનું અને તે જ થાપણો ધિરાણ આપવાનું કાર્ય કરતી હોય તે સંસ્થા બેંક છે. માત્ર થાપણો સ્વીકારવાનું કે માત્ર ધિરાણ આપવાનું કાર્ય કરતી હોય તે સંસ્થા બેંક નથી. એટલે કે સામાન્ય પ્રજા પણ બેંકને વ્યાજે ઉધાર નાણાં આપે છે પણ પ્રજા બેંક નથી. શાહુકારો લોકોને નાણાંનું ધિરાણ કરે છે પણ તે બેંક નથી, આમ, થાપણો સ્વીકારીને તે થાપણો જ્યારે આગળ વધારે છે અને ધિરાણ આપે છે તો તે સંસ્થા બેંક છે.
- બેંક પાતળી હવામાંથી નાણાંનું સર્જન કરતી નથી પણ લોકોનાં નાણાંને ગતિશીલ કરે છે.
- બેંકો વ્યાજના બદલામાં થાપણો સ્વીકારે છે અને વ્યાજના બદલામાં ધિરાણ આપે છે. આમ, વ્યાજથી નાણાંનો વિનિમય કરે છે, એક વ્યક્તિ કે સંસ્થા પાસેથી નાણાં

લઈને બીજી વ્યક્તિ કે સંસ્થાને નાણાં આપે છે તેથી તે નાણાંકીય મધ્યસ્થી કહેવાય છે. આમ, બેંક વ્યાજના બદલામાં નાણાંનો વેપાર કરે છે તેમ કહેવાય છે.

- બેંકોએ લોકોનો વિશ્વાસ જીતવાનો હોય છે. જો બેંક વિશ્વાસ જીતી ન શકે તો લોકો તેને પોતાની બચતો સાચવવા આપે નહીં અને બેંકો ધિરાણ આપી શકે નહીં.
- બેંક વેપાર કરતી સંસ્થા છે એટલે કે બેંક પ્રજાને મફતમાં નાણાં સાચવવાની કે ધિરાણ આપવાની સેવા નથી આપતી પરંતુ આ સેવાના બદલામાં વ્યાજ સ્વરૂપે કિંમત વસૂલે છે. આ વ્યાજ બેંકોનો નફો છે. બેંક નફો કમાવાના હેતુથી નાણાંનો વેપાર કરતી સંસ્થા છે એટલે કે તે વેપારી બેંક છે.

15. 2. 2 વ્યાપારી બેંકનો ઉદ્ભવ :

અગાઉના સમય કરતાં આધુનિક સમયમાં બેંકોનું સ્વરૂપ અને કાર્ય પદ્ધતિ ઘણાં જ બદલાઈ ગયાં છે. હવે લોકોએ બેંકોની મોટા ભાગની સેવા મેળવવા માટે બેંક સુધી જવું પડતું નથી. બેંકો અસ્તિત્વમાં આવી તે પહેલાં લોકો તેની પાસેનાં રોકડ અને કિંમતી વસ્તુઓ, ઘરેણાં વગેરે સમાજની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ પાસે સુરક્ષિત રાખતાં. આ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ મોટા ભાગે સોની કે વેપારી રહેતા, જેમાં લોકોને વિશ્વાસ હોય કે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે તેમની અમાનત પરત મેળવી શકશે. બદલામાં સોની કે વેપારીઓ લોકો પાસેથી તેમની બચત સાચવવા માટે કિંમત વસૂલતા. આ વેપારીઓ લોકોની બચતો સાચવવા ઉપરાંત પોતાની સંપત્તિમાંથી જ લોકોને જરૂર પ્રમાણે ધિરાણ આપતા અને તે માટે પણ કિંમત વસૂલતા.

બીજી બાજુ, બચત અને કિંમતી વસ્તુઓ સાચવતા વેપારીઓને અનુભવ થયો કે બહુ ઓછાં લોકો તેમની બધી જ રકમ એક સાથે પરત લેવા માટે આવે છે, આ સ્થિતિમાં પોતાની સંપત્તિ કે નાણાંનો ઉધાર / ધિરાણ આપવા માટે ઉપયોગ કરવાને બદલે લોકો જે બચત જમા જરે છે તેમાંથી જ અન્ય લોકોને ધિરાણ આપી શકાય ! આમ, આ પ્રકારના મૂળ અનુભવમાંથી આધુનિક બેંકના જ્વાલનો જન્મ થયો. આમ, બચતો સ્વીકારતી અને ધિરાણ આપવાનું કાર્ય કરતી સંસ્થા બેંક તરીકે ઓળખાય છે. Etymology (શબ્દ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર) મુજબ Bank (બેંક) શબ્દ ઇટાલિયન શબ્દ banca, ફ્રેંચ શબ્દ banque કે જર્મન banc ઉપરથી ઉતરી આવેલો છે જેનો અર્થ બેંચ કે ટેબલ થાય છે. અગાઉના સમયમાં સોની શાહુકારો કે વેપારીઓ નાણાં સ્વીકારવાનું અને ધીરવાનું કામ બાંકડા કે મેજ ઉપર બેસીને કરતા હોય તે સંભાવના હોઈ શકે અને તે જ શબ્દ આગળથી આ કાર્ય કરતી સંસ્થા માટે ઉપયોગમાં લેવાઈ રહ્યો છે.

15. 2. 3 વ્યાપારી બેંકનાં કાર્યો :

બેંકનો અર્થ અને વિવિધ વ્યાખ્યાઓ જોયા પછી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સામાન્ય પ્રજાની બચતો થાપણ સ્વરૂપે સ્વીકારવી અને તે થાપણો લોકોને ધિરાણ આપવી તે બેંકનું મુખ્ય કાર્ય છે. આ ઉપરાંત આધુનિક સમયમાં બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ તેમજ ધિરાણ આપતી નાણાં સંસ્થાઓ, લોકોની બચત જાતે જ એકત્રિત કરી લેતી ખાનગી પેઢીઓ વગેરે સાથે સ્પર્ધા થવાને કારણે તેમજ ગ્રાહકોની નાણાંકીય જરૂરિયાતોમાં પણ વિસ્તાર થવાથી બેંકોએ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત કર્યું છે, હવે આપણે બેંકનાં વિવિધ કાર્યોથી પરિચિત થઈએ.

- બેંકનાં મુખ્ય કે પ્રાથમિક કાર્યો : બેંકોનું મૂળભૂત કાર્ય નાણાંકીય સંસાધનો ગતિશીલ કરવાનું છે. બેંક નાણાંકીય મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરે છે. આ માટે બેંકો પોતાની મૂડીનો ઉપયોગ નથી કરતી અથવા જાદુથી પાતળી હવામાંથી નાણાંનું સર્જન નથી

કરતી કે નથી તેને કોઈ સરકાર તરફથી આર્થિક સહાય મળતી. તેણે મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરવા માટે લોકો એટલે કે સામાન્ય પ્રજાની બચત થાપણો સ્વીકારવાની હોય છે. તથા તેને જ ધિરાણ માટે ઉપયોગમાં લેવાની હોય છે. અહીં આપણે બેંકોનાં આ કાર્યો વધારે વિગતોથી સમજીએ.

- થાપણો સ્વીકારવાનું કાર્ય : બેંકો લોકોની નાની નાની બચતોને એકથી કરીને મોટી મૂડીનું નિર્માણ કરે છે. બેંકો જે થાપણો સ્વીકારે છે તેના માટે લોકોને બદલામાં વ્યાજ આપે છે. આ બેંક લોકોની બચતોનો ઉપયોગ પોતાના નફા માટે કરતી હોવાથી લોકોને પણ તે માટેનું વળતર વ્યાજના સ્વરૂપમાં આપે છે. આ વ્યાજનું પ્રમાણ થાપણોના પ્રકાર કે લોકો કેટલા સમય માટે બેંકમાં તેમના પૈસા રાખે છે તેના ઉપર હોય છે, જેમ લોકો વધારે સમય માટે નાણાં બેંકને આપે તેમ બેંક વધુ વ્યાજ આપે છે, કારણ કે બેંક આ નાણાંનો ઉપયોગ ધિરાણ માટે કરી શકે છે. આ પ્રકારે લોકો જે નાણાં બેંકમાં મૂકે છે તેને બચત થાપણ કહેવાય છે. બચત થાપણોના સમયગાળાને આધારે નીચે પ્રમાણે પ્રકાર પડે છે.
- ચાલુ ખાતાની થાપણો : સામાન્ય રીતે વેપારીઓ આ પ્રકારનાં ખાતાનો ઉપયોગ કરે છે. આ ખાતાની થાપણ તેના માલિકો રોજરોજ ઉપયોગમાં લઈ શકતા હોવાથી બેંકો તેનો ઉપયોગ કરતી નથી તેથી તેના ઉપર વ્યાજના દર પણ સહુથી ઓછા હોય છે. અથવા ક્યારેક વ્યાજમુક્ત હોય તેમ પણ બને. વિદેશ વેપાર સાથે સંકળાયેલા વેપારીઓ માટે પણ આ પ્રકારના ખાતાં ઉપયોગી હોય છે. આ ખાતાંને આધારે ચેક પણ લખી શકાતા હોય છે.
- બચત ખાતું : સામાન્ય પ્રજાજન તેની બચતો આ પ્રકારનાં ખાતાઓમાં સુરક્ષિત રાખી શકે છે. આધુનિક સમયમાં બેંકો શૂન્ય રકમથી પણ ખાતાં ખોલવાની સુવિધા આપે છે. આ પ્રકારનાં ખાતામાંની રકમ બેંકો ટૂંકા ગાળા માટે કોઈ અન્યને ધિરાણ તરીકે આપી શકતી હોવાથી તેના ઉપર વ્યાજ આપે છે. લોકો તેની બચત સપ્તાહમાં ત્રણ વખત કે બેંકના નિયમ પ્રમાણે ઉપાડી શકે છે, આ પ્રકારનાં ખાતાનાં આધારે લોકો ચેક લખી શકે છે તથા કેડિટ અને ડેબીટ કાર્ડ પણ મેળવી શકે છે. આધુનિક ઓનલાઈન ચૂકવણાં માટે આ પ્રકારનાં ખાતાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- બાંધી મુદતની થાપણોનું ખાતું : જ્યારે લોકોને એમ લાગે કે કોઈ નિશ્ચિત સમયગાળા માટે તેઓને પોતાની બચતની જરૂર નથી પડવાની તો તેઓ તેમની આ બચત નાણાં સ્વરૂપે બેંકમાં કોઈ ખાસ મુદત માટે જમા કરે છે. આ ગાળો સાત દિવસથી કરીને પાંચ વર્ષ કે તેનાથી પણ લાંબો હોઈ શકે છે. આ પ્રકારનાં ખાતાઓમાં રહેલી રકમ બેંકો માટે ધિરાણ આપવાની પ્રક્રિયા માટે ખાસ ઉપયોગી છે. તેથી આવી મુદતી થાપણો માટે બેંક સૌથી વધુ વ્યાજ ચૂકવે છે.
- ધિરાણ આપવાનું કાર્ય : બેંકોનું મુખ્ય કાર્ય ધિરાણ આપીને નફો કમાવાનું છે. વધુમાં વધુ ધિરાણ આપીને નફો મેળવી શકાય તે માટે બેંકો લોકોની થાપણોનો સ્વીકાર કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, બેંકો લોકો પાસેથી ધિરાણ મેળવીને અન્યને ધિરાણ આપે છે તેમ કહી શકાય. બેંક લોકોની થાપણો ઉપર વ્યાજ આપે છે અને કરેલાં ધિરાણ માટે બદલામાં વ્યાજ મેળવે છે. આ બંને વ્યાજ વચ્ચેનો તફાવત બેંકોનો નફો છે. બેંક ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને વિકાસ માટે, ખેતી વિકાસ માટે, મકાન બાંધકામ માટે, વિદ્યાભ્યાસ માટે વાહનોની ખરીદી તેમજ અન્ય ટકાઉ વસ્તુઓની ખરીદી માટે ઉધાર આપે છે.

- હાજર અને અલ્પ મુદ્દતનું ધિરાણ : વેપારીઓને આ પ્રકારનાં ધિરાણની ખાસ જરૂર પડતી હોય છે. 24 કલાક જેટલા સમય માટે આપવામાં આવતું ધિરાણ હાજર ધિરાણ કહેવામાં આવે છે. આ સિવાય બે સપ્તાહ માટેનું ધિરાણ પણ આપે છે જે અલ્પ મુદ્દતનું ધિરાણ કહેવાય છે. આ પ્રકારનાં ધિરાણોનો સમયગાળો ઓછો હોવાથી તેના ઉપર બેંકોને વ્યાજ પણ ઓછું મળે છે. જેમ ધિરાણનો સમયગાળો વધુ તેમ વ્યાજ ઊંચુ હોય છે.
- અતિરિક્ત ઉપાડની સગવડ : બેંક વેપારીઓને તેનાં ખાતાનાં લઘુત્તમ બેલેન્સનો ઈતિહાસ અને બેંક સાથેના વ્યવહારો તપાસીને અતિરિક્ત ઉપાડની સગવડ આપે છે. અતિરિક્ત ઉપાડ સામાન્ય ભાષામાં ઓવર ડ્રાફ્ટ ફેસિલીટી તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેમાં લોકો કે વેપારીનાં ખાતામાં હોય તેના કરતાં વધુ રકમના ચૂકવણાં કરી શકે છે. આધુનિક સમયમાં કેડિટ કાર્ડ દ્વારા આ પ્રકારની સુવિધા મળે છે, અહીં વેપારી કે બેંક ઉપભોક્તાએ ખર્ચ કરેલાં વધુ નાણાં નિયમ પ્રમાણેના સમય ગાળામાં બેંકમાં જમા કરી દેવાનાં હોય છે. અહીં બેંક તે માટે સેવા ફી વસૂલ કરે છે જે બેંકની આવક ગણાય છે.
- વેપારી હૂંડીઓ કે તિજોરીપત્રોમાં રોકાણ વેપારી બેંકો માલના ઉધારે થતાં ખરીદવેચાણમાંથી ઉદ્ભવતી હૂંડીઓમાં પણ રોકાણ કરે છે. તે ઉપરાંત સરકારી તિજોરીપત્રો (ટ્રેઝરી બિલ્સ) માં પણ રોકાણ કરીને નફો મેળવે છે.
- પૂરક કાર્યો : વ્યાપારી બેંકનાં ઉપરોક્ત કાર્યો મૂળ કાર્યો છે. આ સિવાય ટેકનોલોજી અને સામાજિક પરિવર્તનો સાથે બેંક તેનાં કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તારતી રહી છે. આ પ્રકારનાં કેટલાંક પૂરક કે સહાયક કાર્યો નીચે પ્રમાણે નોંધી શકાય :
 - શૂન્ય બેલેન્સથી ખાતું ખોલવું : પરંપરાગત રીતે બેંકમાં ખાતામાં બેંક દ્વારા નક્કી કરાયેલી લઘુત્તમ રકમ જમા હોવી જરૂરી છે. પરંતુ બેંકો હવે તેના ગ્રાહકોને શૂન્ય બેલેન્સથી પણ ખાતું ખોલવાની કે ચાલુ રાખવાની સુવિધા આપે છે. સામાન્ય ગ્રાહકો મોટા ભાગે આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરતાં નથી હોતાં પરંતુ મોટા વ્યાપારી અને ઉદ્યોગગૃહો આ પ્રકારે બેંકની સુવિધાનો લાભ લેતાં હોય છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતનું ઉદાહરણ લઈએ તો પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના જેવી ગરીબોની યોજનાઓ માટે પણ બેંક ખાતાં શૂન્ય બેલેન્સથી ખોલવામાં આવે છે. આમ કરવાનો હેતુ લોકોની બેંકિંગ આદતો વિકસાવવાનો હોય છે. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ શૂન્ય રકમે ખાતાં ખોલવાની સુવિધા આપવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થી તેને મળતી સ્કોલરશીપ માટે કોલેજ કે અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાની ફી ચૂકવવા માટે આ પ્રકારનાં ખાતાંનો ઉપયોગ કરે છે. ડિજિટલ બેંકિંગને આ સુવિધાથી ઘણું બળ મળ્યું છે.
 - ઓનલાઈન અને મોબાઈલ બેંકિંગની સુવિધા : હવે લોકોને તેમના બેંક સાથેના મોટા ભાગના વ્યવહારો કરવા માટે બેંક સુધી જવું પડતું નથી. ઓનલાઈન અને મોબાઈલ બેંકિંગ સુવિધાથી નાણાકીય હસ્તાંતરણ, મુદતી થાપણોમાં રોકાણ વગેરે કરી શકાય છે. તેનાથી સમય અને ઊર્જાની બચત થાય છે.
 - 24 કલાક સહાય અને નાણાંકીય વ્યવહારોની સુવિધા : એક સમય હતો કે બેંકિંગ વ્યવહારો કે ચૂકવણાં કરવા માટે બેંકના નક્કી કરેલા સમયે બેંકનાં સ્થળે જઈને જ કામ કરી શકાતું હતું, પરંતુ આધુનિક સમયમાં ઈન્ટરનેટ સુવિધાના અને વ્યાપાર રોજગારના વિકાસથી વિશ્વનાં કોઈ પણ સ્થળેથી કામ

કરી શકાય તે માટે બેંકો પણ તેની સુવિધાઓ અહર્નિશ આપે છે.

- ATM કાર્ડ સુવિધા : આ સુવિધાથી લોકો 24 x 7 નાણાં ઉપાડવાનું કે જમા કરવાનું કાર્ય કરી શકે છે. કેડિટ કાર્ડ હોય તો તેનાં ખાતામાં હોય તેના કરતાં પણ વધારે રકમ ખર્ચ કરી શકે છે.
- સ્વયંસંચાલિત બિલ/ પ્રીમિયમનાં ચૂકવણાં : બેંકો તેના ગ્રાહકોને આ વિશેષ સુવિધા આપે છે, જે અનુસાર ગ્રાહકોના વીમા પ્રીમિયમ, વીજળી કે અન્ય બિલ નક્કી કરેલી તારીખે ઓટોમેટિક/ સ્વયં સંચાલિત રીતે ખાતામાંથી કપાઈને બિલનું ચૂકવણું કરે છે.
- ડોર સ્ટેપ બેંકિંગ સુવિધા : સિનિયર સિટીઝન માટે તેમનાં ઘરે જઈને બેંકો તેમની સુવિધાઓ પૂરી પડે છે.
- સેફ ડિપોઝીટ લોકરની સુવિધા : લોકો તેમની કિંમતી વસ્તુઓ જેવી કે ઘરેણાં, કિંમતી દસ્તાવેજો વગેરે સુરક્ષિત રીતે સેફ ડિપોઝીટ વોલ્ટમાં રાખી શકે છે.
- બિનરહીશ ભારતીયો માટેની સુવિધા : ભારતના લોકો દેશની બહાર વ્યવસાય અર્થે જતાં હોય છે, તેઓ માટે ખાસ બચત ખાતાંની સુવિધા તથા ચલણ વિનિમયની વ્યવસ્થા કરતી વિશેષ શાખાઓ ખોલવામાં આવતી હોય છે.
- અકસ્માત વીમાની સુવિધા : આધુનિક બેંકિંગ ધિરાણ પ્રક્રિયા માટે ગ્રાહકોને તેમની બચતનું રોકાણ કરવા માટે માત્ર બચત ખાતાં સિવાયના વિકલ્પો પણ આપતી હોય છે જેમ કે માસિક નજીવા ખર્ચે જીવન કે અકસ્માત વિમાની સુવિધા આપે છે. આમ ગ્રાહકો માટે પણ અનિશ્ચિતતા સામે રક્ષણ મળે છે અને બેંકો એ રીતે પ્રજાની નાની બચતો એકઠી કરીને ગતિશીલ કરી શકે છે.
- ગ્રાહકો વતી મ્યુચુઅલ ફંડમાં રોકાણની સુવિધા : જે ગ્રાહકોને મ્યુચુઅલ ફંડ જેવાં જોખમ ધરાવતાં ક્ષેત્રોનો અનુભવ, જ્ઞાન કે તે માટેનો સમય ન હોય તેઓ માટે બેંકો મ્યુચુઅલ ફંડમાં રોકાણ કરી આપે છે તથા તે રીતે બજારના વ્યાજદર પ્રમાણે વળતર મેળવવાની તક આપે છે.
- શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ફી જમા લેવાનું કાર્ય : આધુનિક સમયમાં કેશલેસ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન અપાય છે. ઘણી શિક્ષણ સંસ્થાઓ તેમની ફી વિદ્યાર્થી સીધી જ તેમનાં ખાતામાં જમા કરે તે પ્રકારની જોગવાઈ કરતી હોય છે. વળી, વિદ્યાર્થીઓને સરકાર તરફથી અપાતી સ્કોલરશીપની રકમ પણ વિદ્યાર્થીનું બેંક ખાતું ખોલીને જમા કરવામાં આવે છે.
- ડિજિટલ બેંકિંગની સુવિધા : રોકડ વ્યવહારોની ઘણી મર્યાદાઓ અનુભવી છે. તેનાથી બિનહિસાબી સોદાઓનું પ્રમાણ, સોદાઓમાં લાગતો સમય, મોટી રકમ હોય તો રોકડ સાથે રાખવાની મુશ્કેલીઓ જેવી સમસ્યાઓ રહેલી હોય છે. આથી વિશ્વનાં અર્થતંત્રોની સાથે ભારતે પણ ડિજિટલ બેંકિંગનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. બેંકો તરફથી ATM, ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ, ફોન બેંકિંગ જેવી સુવિધાઓ આપીને ચૂકવણાં, બચત ખાતાંનો ઉપયોગ, મુદતી ખાતાંની સેવાઓ પૂરી પાડીને ગ્રાહકોનો સમય પણ બચાવ્યો છે અને આ રીતે બેંક શાખામાં પ્રત્યક્ષ જવાની જરૂર રહેતી નથી.
- વિદેશી ચલણના વિનિમયનું કાર્ય : આધુનિક સમયમાં માત્ર મોટાં ઉદ્યોગગૃહો જ નહીં પરંતુ સામાન્ય પ્રજાજન પણ વિદેશી વસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદે

છે. તે માટે જો વિદેશી ચલણમાં ચૂકવણું કરવાનું હોય તો બેંકો તે માટે મદદરૂપ થાય છે અને ચલણનો વિનિમય કરી આપે છે.

નાણાંકીય મધ્યસ્થીઓ-II (વ્યાપારી બેંકો, બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ અને વિશિષ્ટ બેંકો)

15.2.4 વ્યાપારી બેંકોનું મહત્ત્વ અને મર્યાદાઓ :

આપણે ઉપરના મુદ્દાઓમાં વેપારી બેંકનાં મુખ્ય અને સહાયક કાર્યો જોયાં. આધુનિક સમયમાં મોટાં ઉદ્યોગગૃહો જાતે શેર બહાર પાડીને પ્રજા પાસેથી મૂડી મેળવી શક્તી હોય છે. વળી પ્રજાનું પણ રોકાણ અંગેનું જ્ઞાન વિકસ્યું છે. તેથી તેટલા પ્રમાણમાં બેંકોની ભૂમિકા ઘટી છે. વળી નાના ખેડૂતો કે નાનાં ઉદ્યોગ એકમોને બાંહેધરી આપી શકવામાં સમર્થ ન હોય તેને કારણે લોન મળતી નથી. તેમ છતાં બેંકોનું શાખસર્જન અને નાણાકીય સંસાધનોને ગતિશીલ કરવામાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે. આગળ આપણે બેંકોનું મહત્ત્વ અને મર્યાદાઓના મુદ્દા વિશે ચર્ચા કરીએ.

મહત્ત્વ :

1. બચતોને ગતિશીલ કરવી : બેંકોનું મૂળભૂત કાર્ય પ્રજાની પાસે રહેલાં નાણાંકીય સાધનોને ગતિશીલ કરીને આર્થિક વિકાસમાં ઉપયોગમાં લાવવાનું છે, હજુ પણ ઘણાં લોકો ખાનગી કંપનીના શેર ખરીદવાનાં કે અન્ય જોખમી રોકાણના વિકલ્પોને અપનાવતા નથી. તેઓ સરકારી રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોમાં પોતાની બચતો સુરક્ષિત રાખવાનું પસંદ કરે છે, જે તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે પરત પણ મેળવી શકે છે.
2. સરકારી યોજનાઓને અમલમાં મૂકવા માટે અને ગ્રાહકો સુધી પહોંચવા માટે વ્યાપારી બેંક સારું માધ્યમ છે. બેંકની શાખાઓ હાલમાં નાનામાં નાના ગામડાં સુધી પહોંચી હોવાથી નાણાંકીય સહાય પહોંચાડી શકાય છે.
3. સૂક્ષ્મ ધિરાણ : પ્રવર્તમાન સમયમાં માત્ર મોટાં ઉદ્યોગગૃહોને જ નહીં પરંતુ નાના ઉદ્યોગસાહસિકોને પણ બેંકો સસ્તાં વ્યાજે ધિરાણ આપે છે. આ રકમ નાની હોય પરંતુ ગૃહ અને લઘુ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ઘણી ઉપયોગી બને છે.
4. શાખસર્જન : બેંકોનું ધિરાણ આપવાનું કાર્ય ‘શાખસર્જન’ કહેવાય છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે પેઢી તેની બચત બેંકમાં જમા કરે છે ત્યારે આ બચત તે ગ્રાહક તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે જ પરત લે છે, બધી જ રકમ ઉપાડી નથી લેતા. આ અનુભાવને આધારે બેંક ગ્રાહકની બચત ગ્રાહકને ધિરાણ તરીકે આપે છે. વેપારી બેંકો રિઝર્વ બેંકના નિયમ પ્રમાણે કેટલીક રકમ અનામત તરીકે રાખીને બાકીની રકમ ધિરાણ તરીકે આપી શકે છે અને તેમાંથી પોતાનો નફો કમાઈ શકે છે. આમ, ગ્રાહકની બચત ધિરાણ તરીકે ગ્રાહકને આપવાની ક્રિયા શાખસર્જન તરીકે ઓળખાય છે, બેંક જ્યારે બીજી વ્યક્તિને ધિરાણ આપશે ત્યારે તે ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિ કે પેઢીનું ખાતું ખોલીને તેમાં રકમ જમા કરશે. આમ, હિસાબી નાણાંનું પ્રમાણ વધતું જશે, જ્યારે મૂળ રકમ તો તે જ રહેશે અને વ્યક્તિને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પરત આપવાનાં વચનથી બંધાયેલી બેંક તેને તેની બચત પરત આપશે. આમ, કુલ નાણું વધ્યું ન હોવા છતાં ધિરાણ લેનારને નવું નાણું મળ્યું હોય તેમ લાગશે. આમ કરીને બેંકો અર્થતંત્રમાં બેંકનાણાંનો પાયો વિસ્તૃત કરે છે તેને શાખસર્જનની પ્રક્રિયા કહેવાય છે.

આ બાબત એક ઉદાહરણથી સમજાવે. ધારો કે વ્યક્તિ કે બેંકમાં તેના રૂપિયા 5000 જમા કરવા આવે છે. હવે રિઝર્વ બેંકના નિયમ પ્રમાણે કેટલીક રકમ રોકડ અનામત તરીકે રાખીને બેંક બાકીની રકમ લોન તરીકે બીજી વ્યક્તિને આપી શકશે. ધારો કે આ રોકડ અનામતનું પ્રમાણ 20% છે. તો રૂપિયા 1000 રોકડ અનામત રાખીને બાકીના 4000 રૂપિયા ધિરાણ કરી શકાશે. બેંકમાં બચત કરનાર વ્યક્તિના 5000 રૂપિયા હોવા છતાં ધિરાણ લેનારને 4000 મળતા હોવાથી કુલ બેંક નાણું 9000નું ગણવામાં આવશે. આ નાણું શાખીનાણું કહેવાય છે અને તે પ્રક્રિયા શાખસર્જનની કહેવાય છે.

શાખસર્જનની આ પ્રક્રિયા જ વેપારી બેંકોને અન્ય નાણાં સંસ્થાઓથી અલગ પાડે છે, કારણ કે અન્ય નાણાં સંસ્થા લોકોની બચતો સ્વીકારીને તેમાંથી ધિરાણ કરી શકતી નથી. અહીં બેંકો સાચાં અર્થમાં ધિરાણ આપનાર અને ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિ તરીકે મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે.

મર્યાદાઓ :

1. લોકોની બેંકિંગ આદતો : બેંકોની નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકેની સફળતા લોકોની બેંકિંગ આદતો ઉપર આધાર રાખે છે. લોકો બેંકને બદલે બચતના અને રોકાણના બીજા વિકલ્પો અપનાવે તો બેંકો શાખ સર્જન કરી શકે નહીં; તેવી જ રીતે જો કોઈ વ્યક્તિ તેની ધિરાણ જરૂરિયાત માટે બેંક પાસે ન જાય તો પણ બેંકો શાખસર્જન કરી શકે નહીં.
2. ખાનગી પેઢીઓની મૂડીબજારમાં સક્રિયતા : આધુનિક સમયમાં લોકોનું રોકાણ અંગેનું જ્ઞાન, જોખમ લેવાની ક્ષમતા તથા સીધો જ ખાનગી પેઢીઓનો સંપર્ક ખાનગી પેઢીઓને બજારમાંથી લાંબા ગાળાની મૂડી લેવા માટે પ્રેરક બનતી હોય છે. આથી બેંકોનું મહત્ત્વ રહેતું નથી.
3. લઘુત્તમ રોકડ અનામતના નિયમો : રિઝર્વ બેંક દ્વારા લઘુત્તમ રોકડ અનામતનું પ્રમાણ વેપારી બેંકો માટે શાખસર્જનની પ્રક્રિયા માટે બાધક બને છે, જો કે આ પ્રમાણથી જ બચત કરનારા લોકોનો તેમની બચતો પરત મેળવવાનો વિશ્વાસ તાકી શકે છે.
4. નબળા વર્ગ માટે ધિરાણ સુવિધાનો અભાવ (બાંહેધરીના અભાવે) : આર્થિક અને સામાજિક રીતે નબળા વર્ગો પાસે ધિરાણ મેળવતી વખતે બાંહેધરીરૂપે આપવાનું કોઈ સાધન કે ઓળખાણ ન હોય તો તેમને ધિરાણ મળી શકતું નથી. વળી, આ નવા કે નાના સાહસિકોની બજારમાં એટલી પ્રતિષ્ઠા પણ હોતી નથી કે તેઓ શેર બહાર પાડીને નાણાં ઊભાં કરી શકે.
5. વ્યાપાર્યકો તેમજ અન્ય આર્થિક પરિબળોની અસરો : બેંકોની શાખસર્જનની પ્રક્રિયા ઉપર આર્થિક પરિબળોની અસર થાય છે. મંદીની સ્થિતિમાં બેંકો નીચા વ્યાજે ધિરાણ આપવા તૈયાર હોય તેમ છતાં મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતાના અભાવે લોકો ધિરાણ લેતાં નથી, જ્યારે બીજી બાજુ બચત કરનારને તો વ્યાજરૂપી વળતર આપવું જ પડે છે. આમ, બેંકો નાણાંનો વેપાર કરીને નફો કમાઈ શકતી નથી.
6. બેંકો જ્યારે ધિરાણ કરે છે ત્યારે તે પરત ન આવે તો બેંકોની શાખસર્જનની પ્રક્રિયા ઉપર અસર થાય છે. આ પરત ન આવેલી મૂડી બિનકાર્યક્ષમ મૂડી કે અંગ્રેજીમાં Non Performing Assets કહેવાય છે. થાપણદારોને તેમની બચત પરત આપવાની ક્ષમતા ઉપર પણ અસર થાય છે.

15.3 બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ :

બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓને અંગ્રેજીમાં Non Banking Financial Companies (NBFC) કહેવાય છે. તમે જોઈ શકો છો કે તે નાણાંસંસ્થા છે પરંતુ બેંક નથી. આ એવા પ્રકારની સંસ્થાઓ છે જે કંપની ધારા 1956 કે 2013 હેઠળ નોંધાયેલી હોવી જોઈએ અને મધ્યસ્થ બેંકની માન્યતા પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઈએ. અગાઉ એવો નિયમ હતો કે એક વ્યક્તિની કંપની હોઈ શકે નહીં. પરંતુ તે પછી થયેલા ફેરફારો અનુસાર એક વ્યક્તિની પણ કંપની હોઈ શકે. બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થા અન્ય કોઈ વ્યવસાય જેમ કે ખેતી, ઉદ્યોગો કે વસ્તુ અને સેવાના વેપારમાં ન હોવી જોઈએ. આમ, જેની મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ નાણાંભંડોળ પૂરું પાડવાની એટલે કે ફાઈનાન્સિયલ હોય તે બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થા તરીકે ઓળખ મેળવી શકે છે. ભારતમાં આવેલી બજાજ ફાયનાન્સ લિમિટેડ, મુથુટ ફાઈનાન્સ લિમિટેડ, ટાટા કેપિટલ ફાઈનાન્સિયલ સર્વિસીસ લિમિટેડ જેવી નાણાંસંસ્થાઓથી તમે પરિચિત છો. આ સંસ્થાઓ ધિરાણ આપવાનું કાર્ય કરે છે પરંતુ બેંક નથી. આગળના મુદ્દામાં બેંકો અને નાણાંસંસ્થાઓ વચ્ચેનો તફાવત આપણે સમજવાનાં છીએ. આ પ્રકારની નાણાંસંસ્થાઓ બોન્ડ તેમજ ડિબેન્યર બહાર પાડીને, ખાનગી પેઢીઓના શેર સરકારી જામીનગીરીઓ વગેરે ખરીદીને પોતાનું ભંડોળ ઊભું કરે છે. જો કે આ પ્રકારની નાણાંસંસ્થાઓ પ્રજાની ડિમાન્ડ ડિપોઝીટ સ્વીકારી શકતી નથી. વળી પ્રજાએ રોકેલાં નાણાં ઉપર ચેક પણ લખી શકાતા નથી. હવે આપણે બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થાઓના હેતુ અને કાર્યો જોઈએ :

15.3.1 બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાના હેતુઓ અને કાર્યક્ષેત્ર :

NBFCનો મૂળ હેતુ નાણાંભંડોળને ગતિશીલ કરવાનો છે. NBFC મધ્યમ અને નાના ઉદ્યોગોને લાંબા ગાળાનું ધિરાણ પૂરું પાડે છે. ઘણી બિનબેંકિંગ સંસ્થાઓ લોકો પાસેથી નિશ્ચિત સમય માટે બચતો જમા લઈને સરકારી જામીનગીરીઓ કે માળખાકીય સુવિધાના કાર્યોમાં નાણાં રોકે છે. આમ, NBFC જૂના અસંગઠિત નાણાંબજારનું આધુનિક સ્વરૂપ કહી શકાય, જેણે મધ્યસ્થ બેંક પાસેથી માન્યતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા જનહિત અને પ્રજાનો વિશ્વાસ જાળવવો મુખ્ય બાબત છે. આ હેતુથી RBI દ્વારા કેટલાંક નિયંત્રણો NBFC ઉપર મૂકવામાં આવે છે, જેમ કે NBFC વધુમાં વધુ પાંચ વર્ષ સુધીની થાપણો જમા કરી શકે છે કે તેને પુનઃ જમા કરી શકે છે. આ ઉપરાંત મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ મહત્તમ દર કરતાં વધુ વ્યાજ થાપણદારોને NBFC આપી શકતી નથી.

15.3.2 વેપારી બેંક અને બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થા વચ્ચેનો તફાવત :

NBFC બેંકો જેવાં જ કાર્યો કરતી હોવા છતાં તે બેંક નથી, તે બેંકથી કઈ રીતે અલગ પડે છે તે આપણે જોઈએ :

- NBFC ડિમાન્ડ ડિપોઝીટ સ્વીકારી શકતી નથી.
- NBFCની થાપણો ઉપર ચેક લખી શકાતા નથી. વળી, NBFC ચૂકવણાંની વ્યવસ્થાનો ભાગ પણ બની શકતી નથી.
- NBFCના થાપણદારોને થાપણ વીમા સુરક્ષા કે કેડિટ ગેરંટી મળી શકતાં નથી.

15.4 વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ :

15.4.1 વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓનો પરિચય :

વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ વિકાસ બેંક તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ બેંકો

અર્થતંત્રનાં ખાસ ક્ષેત્રની મધ્યમ અને લાંબા ગાળાના ધિરાણની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે, જેમ કે ખેતી ક્ષેત્ર, લઘુઉદ્યોગ ક્ષેત્ર, હાઉસિંગ, આયાતનિકાસ વગેરે. ભારતમાં સૌ પ્રથમ 1948માં આ પ્રકારની વિકાસ બેંકની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. Industrial Finance Corporation of India (IFCI) આ પ્રકારની સૌ પ્રથમ બેંક હતી. તે ઉપરાંત પણ ઘણી બેંકો રાષ્ટ્રીય તેમજ રાજ્ય સ્તરની શરૂ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ આગળ જતાં તે તેના જેવી જ કામગીરી કરતી અન્ય કોઈ બેંક સાથે જોડી દેવામાં આવી. હાલમાં ભારતમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરની ચાર સંસ્થાઓ આ પ્રકારની છે, જેમાં (1) EXIM બેંક, (2) National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), (3) National Housing Bank અને (4) Small Industries Development Bank of India (SIDBI)નો સમાવેશ થાય છે.

આ પ્રકારની નાણાં સંસ્થાઓ તેમનાં ભંડોળ માટે સમાન્ય પ્રજાની બચત થાપણો નથી સ્વીકારતી પરંતુ સરકાર તરફથી મળતાં ભંડોળ કે કોઈ વાર આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ પાસેથી મળતાં ભંડોળનો ધિરાણ આપવા માટે ઉપયોગ કરે છે. દાખલા તરીકે SIDBIમાં કેન્દ્ર સરકાર, સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, જીવન વીમા નિગમ, નાબાર્ડ તેમજ અન્યોનો શેર એટલે કે હિસ્સો છે.

15. 4. 2 વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થા (વિકાસ બેંક)નાં લક્ષણો અને મહત્વ :

- વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ લોકોની થાપણો સ્વીકારી શક્તી નથી તેથી ધિરાણ માટે નાણાકીય ભંડોળ ગતિશીલ કરવા માટે લોકોની બચતો ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી.
- આ બેંકોનો મુખ્ય હેતુ અર્થતંત્રનું હિત હોય છે નહીં કે નફો. આ બેંક ખાનગી તેમજ જાહેર ક્ષેત્રના પ્રકલ્પો માટે પણ ધિરાણ પૂરું પાડે છે.
- આ બેંકનું ધિરાણ લાંબા ગાળા માટે સ્થિર અને નીચા વ્યાજ દરે રહેતું હોય છે, જેમાં માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ, ખાણ અને ખનીજ, સિંચાઈ, ભારે ઉદ્યોગો વગેરે.

15. 5 સારાંશ :

- અર્થતંત્રમાં જાહેર અને ખાનગીક્ષેત્રની તેમજ સહકારી બેંકો મૂડીભંડોળ ગતિશીલ કરવાનું કામ કરે છે, તેમાંથી તમારા અભ્યાસક્રમમાં વેપારી બેંક, વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ અને બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- વેપારી બેંકો નાણાં ભંડોળને ગતિશીલ કરવા માટે પ્રજાની બચતો થાપણ તરીકે સ્વીકારે છે અને તેમાંથી ધિરાણ કરે છે.
- વેપારી બેંકોનો હેતુ શાખા પ્રવૃત્તિમાંથી નફો કમાવાનો હોય છે. માત્ર બચત થાપણો સ્વીકારતી કે માત્ર ધિરાણ કરતી સંસ્થા વેપારી બેંક નથી. આ બંને કાર્ય કરતી સંસ્થાને વેપારી બેંક કહેવાય છે. બચત થાપણ સ્વીકારતી અને ધિરાણ કરતી બેંકને વેપારી બેંક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થાઓ વેપારી બેંકની જેમ ડિમાન્ડ ડિપોઝીટ સ્વીકારી શક્તી નથી. વળી તેના પર ચેક પણ લખી શકાતા નથી.
- આ બેંક ખાનગી ક્ષેત્રની હોઈ શકે છે, પરંતુ તેને મધ્યસ્થ બેંકનાં નિયંત્રણો લાગુ પડે છે.

- વિકાસ બેંકો પ્રજાની થાપણો સ્વીકારતી નથી. તે ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રના મોટા પ્રકલ્પો માટે લાંબા ગાળા માટે સ્થિર અને નીચા વ્યાજ દરે ધિરાણ કરે છે. તે કોઈ વિશેષ ક્ષેત્રની નાણાંકીય જરૂરિયાત માટે કામ કરે છે.

નાણાંકીય મધ્યસ્થીઓ-II (વ્યાપારી બેંકો, બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ અને વિશિષ્ટ બેંકો)

15.6 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- ATM : Automated Teller Machine એક પ્રકારનું એવું યંત્ર છે કે જેમાં ખાસ બનાવેલ પ્લાસ્ટીક કાર્ડ નાખવાથી બેંક ખાતેદાર તેના ખાતામાંથી નાણાં ઉપાડી શકે છે.
- ડેબીટ કાર્ડ : ડેબીટ કાર્ડ એક ખાસ પ્રકારની મેગ્નેટિક ચીપવાળો કાર્ડ છે, જેનાથી ખાતાધારક બેંક ખાતામાંથી નાણાં ઉપાડવાની તથા દુકાનોમાંથી ખરીદી કરવાની કે ઓનલાઈન ચૂકવણા માટેની કામગીરી સીધી જ કરી શકે છે.
- ક્રેડીટ કાર્ડ : ક્રેડીટ કાર્ડ પણ ડેબીટ કાર્ડ જેવું કાર્ડ હોય છે, જે ગ્રાહકને તેના ખાતામાં જમા રકમ કરતાં વધુ ખર્ચ કરવાની સુવિધા આપે છે. આ કાર્ડ પણ કોઈપણ દુકાન, પેટ્રોલ પંપ કે ઓનલાઈન ખરીદીમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. ક્રેડીટ કાર્ડથી ચૂકવણાની સુવિધા ગ્રાહક તે રકમ બેંકમાં પરત જમા કરશે તે શરતે પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ એક પ્રકારની શાખસુવિધા છે જે વેપારી બેંક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે તેમ કહી શકાય.
- સેફ ડિપોઝીટ વોલ્ટ (Safe Deposit Vault) : સેફ ડિપોઝીટ વોલ્ટને સામાન્ય રીતે લોકર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે એક મોટી સુરક્ષિત તિજોરીનું ખાનું હોય છે, જે વ્યક્તિગત ગ્રાહકોને ફાળવવામાં આવતું હોય છે. મોટી બેંકો, પોસ્ટ ઓફિસ વગેરે તેના ગ્રાહકોને કિંમતી વસ્તુઓ અને દસ્તાવેજો સુરક્ષિત રાખવા માટેની સુવિધા આપતી હોય છે, તેના બદલામાં તે ભાડું કે સેવાશુલ્ક વસૂલે છે.
- સ્કોલરશીપ : Scholarship Scholar : એટલે વિદ્વાન, જેણે શૈક્ષણિક ઉચ્ચ ગુણવત્તા મેળવી છે. સ્કોલરશીપ એ ઉચ્ચ ગુણવત્તા મેળવવા માટે અપાતી આર્થિક સહાય છે. તે વિદ્યાર્થીને આગળ અભ્યાસ કરવા માટે મદદરૂપ થાય તે રીતે અપાય છે.
- મ્યુચુઅલ ફંડ : મ્યુચુઅલ ફંડ એ લોકોનાં નાણાં એકઠાં કરીને જે ભંડોળ ઊભું થાય તે રોકાણકારો વતી કંપનીના શેર, બોન્ડ, જમીનગીરીઓ તથા નાણાંબજારનાં અન્ય સાધનો ખરીદવામાં આવે છે તથા તેમાંથી નફો થાય તે રીતે તેનું સંચાલન કરવામાં આવે છે. નફો રોકાણકારને તેણે રોકેલી રકમના પ્રમાણમાં વિતરિત કરી દેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ફંડનું સંચાલન તે ક્ષેત્રના નિષ્ણાત લોકો દ્વારા કરવામાં આવતું હોય છે. બજારના ચડાવ-ઉતારના આધારે તેમાં નફો કે નુકસાન થઈ શકે છે.
- ડિમાન્ડ ડિપોઝીટ : બેંકના ખાતામાં જમા કરેલાં નાણાં જરૂર પ્રમાણે કે માંગ પ્રમાણે ઉપાડી શકાતાં હોય તો તેવી થાપણોને ડિમાન્ડ ડિપોઝીટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની થાપણો થાપણદાર રોજરોજ ઉપયોગમાં લઈ શકતા હોવાથી બેંકો તેના ઉપર શૂન્ય કે ઓછામાં ઓછું વ્યાજ આપે છે.

15.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારથી લખો :

1. વ્યાપારી બેંક એટલે શું ? વ્યાપારી બેંકનાં કાર્યોનું વર્ણન કરો.
2. વ્યાપારી બેંકના કાર્યો અને મર્યાદાઓનું વિશ્લેષણ કરો.

3. બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થાઓ વિશે સમજૂતી આપો.
4. વિશિષ્ટ નાણાંસંસ્થાનું મહત્ત્વ અને કાર્યો સમજાવો.
5. ભારતમાં બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થાઓ અને વિશિષ્ટ નાણાંસંસ્થાઓનો પરિચય આપો.
6. વ્યાપારી બેંકો, બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થાઓ અને વિશિષ્ટ નાણાંસંસ્થાઓ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

(ખ) નીચેના વિષયો ઉપર ટૂંકનોંધ લખો :

1. બચત થાપણો
2. વિકાસ બેંક
3. બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થા

(ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો :

નીચેના પ્રશ્નો/ખાલી જગ્યા માટે સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો :

1. વેપારી બેંકોનું મુખ્ય કાર્ય શું છે ?
 - a. બચત થાપણો સ્વીકારવાનું
 - b. ધિરાણ આપવાનું
 - c. બચત થાપણો સ્વીકારવાનું અને ધિરાણ આપવાનું
 - d. ચેકબુક આપવાનું
2. વેપારી બેંકો કયા પ્રકારની થાપણો ઉપર સૌથી વધુ વ્યાજ આપે છે ?
 - a. ચાલુ ખાતાંની થાપણો
 - b. મુદતી થાપણો
 - c. બચત થાપણો
 - d. ઉપરનામાંથી એકપણ નહીં.
3. ખાનગી, જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો, વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ વગેરેનું નિયંત્રણ કોણ કરે છે ?
 - a. મધ્યસ્થ (રિઝર્વ) બેંક
 - b. નાણાં મંત્રાલય
 - c. સ્ટેટ બેંક
 - d. ઉપરનામાંથી એકપણ નહીં.
4. વેપારી બેંકો શાનો વેપાર કરે છે ?
 - a. વસ્તુઓનો
 - b. નાણાંનો
 - c. ધરેણાં અને કીમતી દસ્તાવેજોનો
 - d. સરકારી જમીનગીરીઓનો

5. નીચેનામાંથી કયો મુદ્દો વેપારી બેંકોના સંદર્ભમાં સાચો નથી ?
 - a. માત્ર ખેતીક્ષેત્રને ધિરાણ આપે છે.
 - b. બચતોને ગતિશીલ કરે છે.
 - c. શૂન્ય રકમથી ખાતું ખોલવાની સુવિધા આપે છે.
 - d. સરકારી યોજનાઓ ગ્રાહકો સુધી પહોંચાડે છે.
6. શાખસર્જન એટલે.....
 - a. રોકડ અનામત જાળવવાની ક્રિયા
 - b. ડેબીટ કાર્ડ આપવાની ક્રિયા
 - c. બચત જમા કરવાની ક્રિયા
 - d. ધિરાણ આપવાની ક્રિયા
7. બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ કયા કાયદા હેઠળ નોંધાયેલી હોવી જોઈએ ?
 - a. રિઝર્વ બેંક કાયદા
 - b. કંપની કાયદા
 - c. આયાત-નિકાસ કાયદા
 - d. સહકારી કાયદા
8. વિશિષ્ટ નાણાંસંસ્થાઓ અન્ય કયા નામથી ઓળખાય છે ?
 - a. બિનબેંકિંગ નાણાંસંસ્થાઓ
 - b. વેપારી બેંકો
 - c. આયાત-નિકાસ બેંકો
 - d. વિકાસ બેંક
9. નીચેનામાંથી કઈ સંસ્થા જુદી પડે છે ?
 - a. EXIM બેંક
 - b. NABARD
 - c. સીડબી
 - d. RBI
10. નીચેનામાંથી કઈ વિકાસ બેંક છે ?
 - a. NHB નેશનલ હાઉસિંગ બેંક
 - b. SBI સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા
 - c. ટાટા કેપિટલ ફાઈનાન્સિયલ સર્વિસીસ
 - d. આપેલી બધી જ.

- તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

(ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નોના જવાબો

1. (c) બચત થાપણો સ્વીકારવાનું અને ધિરાણ આપવાનું
2. (b) મુદતી થાપણો
3. (a) મધ્યસ્થ (રિઝર્વ) બેંક
4. (b) નાણાંનો
5. (a) માત્ર ખેતીક્ષેત્રને ધિરાણ આપે છે.
6. (d) ધિરાણ આપવાની ક્રિયા
7. (b) કંપની કાયદા
8. (d) વિકાસ બેંક
9. (d) RBI
10. (a) NHB નેશનલ હાઉસિંગ બેંક

- સંદર્ભ વાચન :

- www.rbi.org